

P H O E N I X

H

O

E

N

I

X

E
X

O
R
I
E
N
T
E

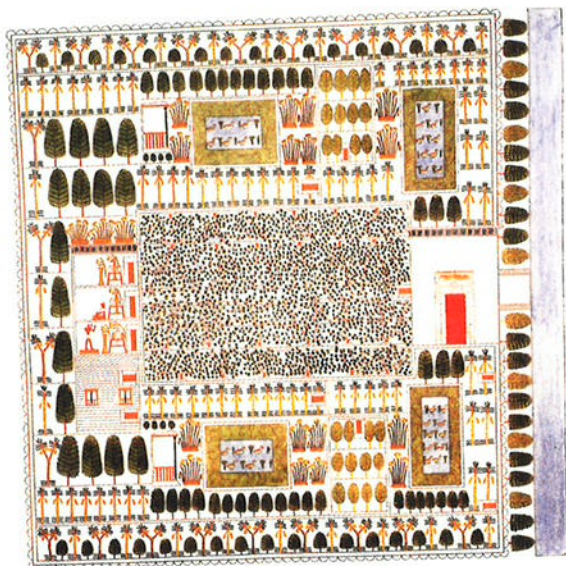
Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Drs. D.L. Noordhof, Fuutstraat 12, 3815 JP Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Dr. W.J.I. Waal, Nassaukade 10hs, 1052 CG Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. Drs. E.J.J.E. de Ruiten, Landgraafstraat 88, 6845 ED Arnhem
DORDRECHT	Dhr. R.C. Jutten, Andromedaring 10, 3328 HB Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. Drs. LA.C. Deurvorst, Arnoldlaan 6, 2061 AL Bloemendaal
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Mevr. Drs. G.J.C. Labuschagne, Lytse Buorren 14-16, 9088 AJ Wirdum
LEIDEN	Drs. T.J.H. Krispijn, De Sitterlaan 114, 2313 TS Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mevr. Opdenakker-Cuypers, Bellefroidlunet 5/F, 6221 KS Maastricht
ROTTERDAM	Mevr. L. Peeters, Helmbloem 10, 3068 AC Rotterdam
TWENTE	Mevr. J.B.C. Bloemen, Schiltstraat 7, 7631 BR Ootmarsum
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harderwijk
ZUTPHEN	Mevr. F.N.Th. Groenewoud, Rustoordlaan 23, 7211 AV Eefde
BELGIË	Dr. T. Boiy, Onderzoekseenheid Nabije Oosten Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Detail uit de Zwarte Obelisk van Salmanassar III

(Bron: M.A. Beek, *Atlas van het Tweestromenland*, Amsterdam/Brussel, 1960, 94 afb. 180).

Afbeelding van de Amon-tempel van Karnak in het graf van Sennefer (Thebe, graf nr. 96). Tekening van de tegenwoordig vrijwel verdwenen schildering door de Egypte-expeditie van Ippolito Rosellini. Zie het artikel van Christian Loeben.

INHOUD

De Hangende Tuin van Babylon.	STEPHANIE DALLEY	91
De tuinen van het oude Egypte: 's werelds oudste afgebeelde en bewaard . gebleven tuinen	CHRISTIAN E. LOEBEN	103
Tuin en paradijs in de oudisraëlistische en vroegjoodse literatuur	ARIE VAN DER KOOLJ	115

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap “Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, A. GODDEERIS, N. GROOT, M. DE JONG, W. WAAL.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 32.50 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 17.50. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie “Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*.

Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux is: Dr. J.G. DERCKSEN (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris), Dr. R.J. DEMARÉE (Egyptologie), Prof. dr. M.S.H.G. HEERMA VAN VOSS (Egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten), Dr. M.J. DIJKSTRA (West-Semitische filologie en Levant).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Dr. D.J.W. MEIJER (voorzitter), Prof. dr. R.B. TER HAAR ROMENY (secretaris); Drs. W. HOVESTREYDT (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE (publicaties); Dr. J.G. DERCKSEN (publicaties); Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met de afdelingen); Drs. T.J.H. KRISPIJN (website); Dr. M.J. RAVEN (lezingslijst); Prof. dr. A. SCHOORS (België); Mw. dr. W. WAAL (redactie *Phœnix*).

Dr. T. BOIJ, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

In 2011 was het thema van de jaarlijkse studiedag van *Ex Oriente Lux*, die plaatsvond op zaterdag 14 mei, ‘Tuin en Paradijs in het oude Nabije Oosten’. De drie artikelen in deze *Phœnix* zijn bewerkingen van de tijdens deze dag in Doorn gehouden voordrachten. Allereerst belicht Stephanie Dalley de beroemde en mysterieuze Hangende Tuinen van Babylon, een van de zeven wereldwonderen. De bijdrage van Christiaan Loeben gaat over tuinen in het oude Egypte, waarvan we zowel beschrijvingen, afbeeldingen als archeologische vondsten (inclusief de waarschijnlijk oudste bewaard gebleven tuin van de mensheid) tot onze beschikking hebben. In het laatste artikel behandelt Arie van der Kooij de begrippen tuin en paradijs zoals die voorkomen in de literatuur van Oud-Israël.

DE HANGENDE TUIN VAN BABYLON

STEPHANIE DALLEY

Slechts één van de oorspronkelijke zeven Wonderen van de antieke wereld is vandaag nog niet met zekerheid geïdentificeerd en gelokaliseerd, namelijk de Hangende Tuin van Babylon. Toen de klassieke auteurs de lijst opstelden, waren enkele van de zeven recent opgetrokken; de Kolossus van Rhodos viel kort nadien om en verbrijzelde, zodat er voor toeristen enkel brokstukken te bewonderen vielen. De lijst werd ook geregeld gewijzigd, doordat de Romeinen hun grootste bouwwerken eraan toevoegden, en oudere wonderen vervingen. Bovendien waren de lijsten noch consistent wat betreft inhoud noch wat betreft aantal. Des te verbazend is het dat Babylons beroemde Tuin standhield: Philo van Byzantium — de latere van beide beroemdheden met die naam — geeft zelfs een redelijk gedetailleerde beschrijving ervan in de zesde eeuw na Christus. Deze fascinatie kan ten dele verklaard worden door de afstand. De meeste wonderen waren gemakkelijk te bereiken vanuit het oostelijke Middellandse Zeegebied, terwijl Babylon in een afgelegen land lag, en misschien nooit persoonlijk bezocht is door de Griekse en Romeinse auteurs wiens verslagen we nu consulteren.

Het getal zeven wordt dikwijls in verband gebracht met de Mesopotamische cultuur. Het belang ervan kan teruggevoerd worden op de zeven hemellichamen die het menselijke lot beïnvloedden: de Zon, de Maan, Mercurius, Venus, Mars, Jupiter en Saturnus; en op de zeven wijzen die volgens de Mesopotamische traditie de kunsten en ambachten van de beschaafde wereld naar het Babylonische volk gebracht hebben. Maar ook in de klassieke wereld was het een betekenisvol nummer, misschien als erfenis van het Oosten.

Wat moeten we verwachten van een Wereldwonder? Drie basiscriteria lijken voor zich te spreken: het bouwwerk moet van indrukwekkende omvang zijn, uitzonderlijke artistieke schittering tentoonspreiden en een ongezien technisch vernuft. In het geval van de hangende Tuin verwachten we duidelijk meer dan een tuin gecreëerd door een bekwaam ontwerper die toegang heeft tot werkkrachten en materiaal. In de stad Babylon heeft met dit niet kunnen terugvinden.

Toen het Duitse archeologische team onder leiding van Robert Koldewey de citadel van Babylon opgroef tussen 1898 en 1917, hoopten en verwachtten

ze de vermaarde Hangende Tuin terug te kunnen vinden. Met het verslag van Josephus als leidraad, waarin geschreven wordt dat ze door Nebuchadnezzar II gebouwd waren naast zijn paleis, onderzochten ze het gebied heel grondig. Tot hun teleurstelling vonden ze echter geen enkel spoor ervan. Hun voorstel dat een gewelfde kamer in het zuidelijk paleis van Nebuchadnezzar een dak-tuin gedragen zou kunnen hebben, omdat er gebakken leemtechels en bitumen voor de bouw ervan gebruikt waren — wat ongebruikelijk was, is eerder uit nood geboren dan uit overtuiging. Bovendien lag de voorgestelde locatie ver van de rivier, en er waren geen sporen van constructies om de daktuin van water te voorzien. Bovendien past de tuin helemaal niet in de beschrijving van de klassieke auteurs.

Leonard Woolley, opgraver van Ur in zuidelijk Mesopotamië, heeft een alternatief voorgesteld. Toen hij de grote ziggurat van de Maan-god opgroef dacht hij dat de terrassen met bomen en struiken beplant konden zijn. Maar dit voorstel werd om praktische redenen verworpen; een structuur gebouwd uit leemtechels kan niet lang weerstand bieden aan erdoorheen groeiende boomwortels en aan doorsijpelend water. Bovendien ziet men nooit planten afgebeeld op de terrassen van de ziggurats, die frequent weergegeven worden op cylinderzegels. En ook dit voorstel past niet in de beschrijvingen van de klassieke auteurs.

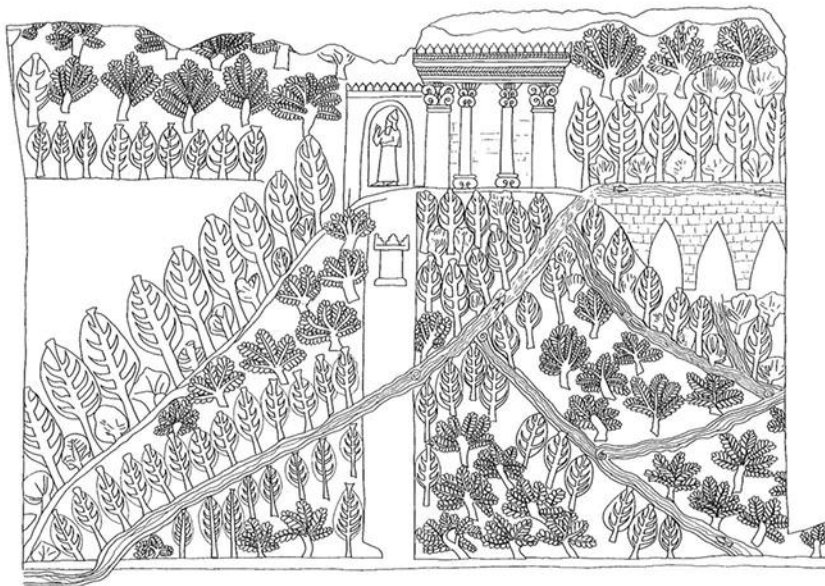
Ten slotte voldoet geen van deze voorstellen aan de basisvereisten van een Wereldwonder met betrekking tot omvang, artistieke schittering en vernuft.

Onder de klassieke auteurs, die alle lange tijd na de regering van Nebuchadnezzar (604-562 V.Chr.) schreven, bevinden zich Diodorus Siculus, Strabo, Josephus, Quintus Curtius Rufus, en Philo van Byzantium. Alhoewel hun uiteenzettingen op uiteenlopende manieren onder woorden gebracht zijn, stemmen de beschrijvingen van de Tuin grotendeels overeen. De Tuin verhief zich boven de stad zoals een dicht beboste berg, waarvan de helling bestond uit terrassen, met de vorm en de omvang van een theater, gebouwd naast het paleis. Een aquaduct voerde water naar de tuin halverwege de helling, en het water werd op onzichtbare manier naar de top van de tuin geleid door middel van schroeven geplaatst langs trappen. Het allerhoogste deel van de tuin bestond uit een promenade met pilaren, op ingenieuze wijze bedekt met matten en aarde zodat bomen bovenop de colonnade geplant konden worden. Dit stelde bezoekers in staat onder de wortels van de bomen door te wandelen. De Tuin ontleende een groot deel van zijn charme aan het stromende water en de aangename schaduw van de bomen. Een eindeloze watertoevoer hield de planten het hele jaar door groen. De verslagen bevatten

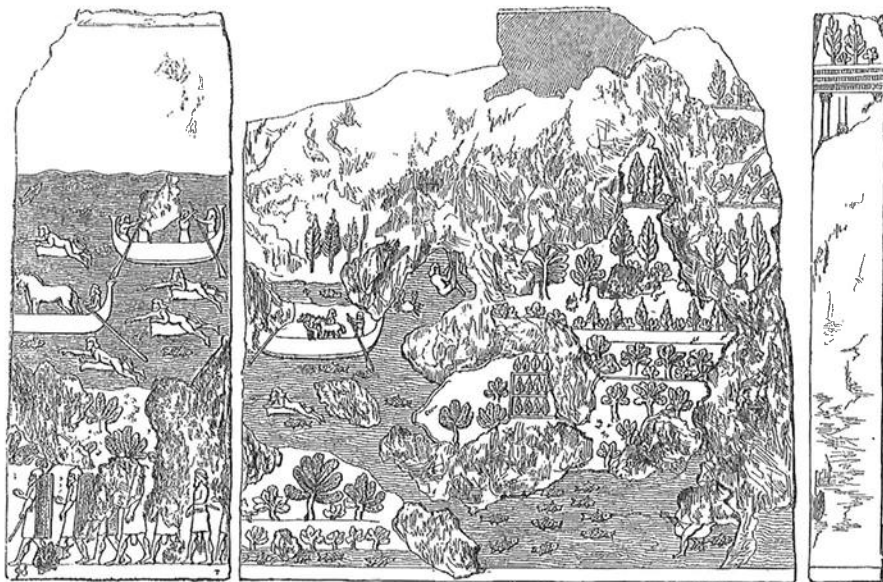
slechts één discrepantie. Josephus, wiens beschrijving het kortste is, was de enige schrijver die de naam van de koning gaf aan wie de Tuin toegeschreven werd, namelijk Nebuchadnezzar. Q. Curtius Rufus had geschreven dat de bouwheer een Assyrische koning was die heerste over Babylon. Anderzijds vermeldt geen enkele van de talrijke, meestal volledig bewaarde inscripties van Nebuchadnezzar, die aan het licht gekomen zijn via opgravingen en via toevallige vondsten, een tuin, ondanks de gedetailleerde beschrijvingen van zijn paleizen, tempels en cultische objecten. Deze weglating was even verbijsterend als het onvermogen van de archeologen om de locatie van de Tuin in Babylon aan te wijzen. Ten gevolge van deze talrijke problemen hebben sommige wetenschappers besloten dat de Hangende Tuin nooit bestaan heeft, dat het een zuiver legendarisch verzinsel van de verbeelding was, in tegenstelling tot alle andere Wereldwonderen.

Toen Hormuzd Rassam het Noordelijk Paleis van Assurbanipal in Niniveh opgroef in de negentiende eeuw, vond hij talrijke stenen panelen met beeldhouwwerk in basreliëf, waarmee de muren van het paleis bedekt waren. Eén ervan verbeeldt een tuin met enkele van de kenmerken beschreven door de antieke auteurs (zie afb. 1). Henry Creswicke Rawlinson was toen bij de opgravingen aanwezig en was uitermate verrast door de gelijkenis. Hij ging ervan uit dat het om een voorloper of prototype van de latere Hangende Tuin van Nebuchadnezzar in Babylon ging. Opgravingen in het nabije Zuidwest Paleis van Sanherib, grootvader van Assurbanipal, brachten enkele andere reliëfplaten aan het licht, die echter in zo'n slechte staat waren dat het niet mogelijk was ze weg te nemen en naar Engeland te verzenden. Daarom werden ze nauwkeuring ter plaatse nagetekend. Daartoe werd voor enkele zelfs een camera lucida gebruikt. Eén groep tekeningen, nu in het British Museum in Londen, en geregistreerd onder de naam Original Drawing IV 77, toont een wandelweg op de top van een tuin, met zuilen waarop zware lagen dakbedekking nauwkeurig afgebeeld worden, en bovenop deze lagen bomen (zie afb. 2). De opgraver, Austen Henry Layard, merkte op dat deze elementen overeenstemden met de beschrijvingen in de klassieke verslagen. Veel later kon men dankzij een studie van de decoratieve schema's in de paleizen aantonen dat het ging om tuin(en) in Niniveh zelf, eerder dan in een andere stad of op het platteland.

Sanherib, in wiens paleis in Ninive het cruciale reliëfpaneel gevonden was, heeft ook een lang verslag geschreven van de bouwwerkzaamheden van zijn paleis en van de tuin die hij ernaast liet optrekken. Hij beroemde zich erop dat het paleis met zijn tuin een „wonder voor alle volkeren” was. Deze uitdrukking komt voor het eerst voor in Assyrische inscripties van één van zijn voorgangers en blijft populair bij latere Assyrische koningen

Afb. 1: Tekening van reliëf met tuinafbeelding uit het paleis van Assurbanipal te Niniveh.

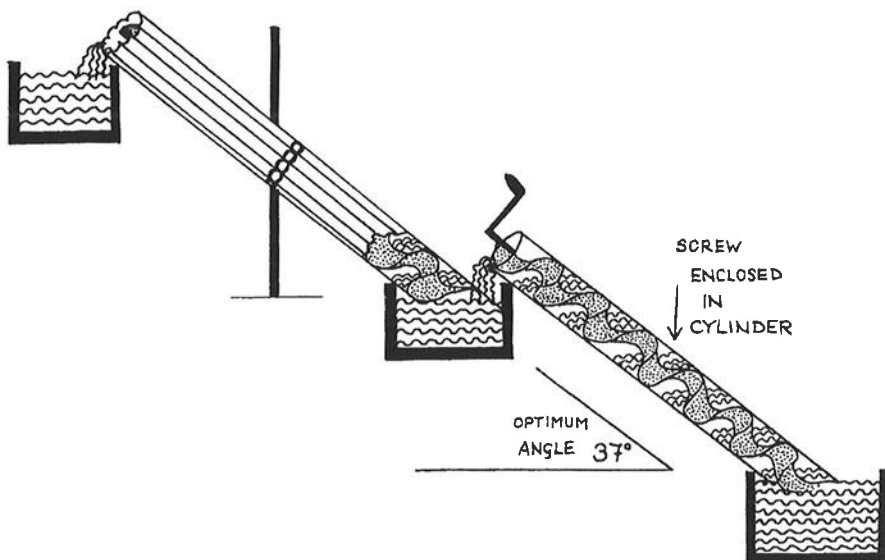

Afb. 2: 'Original Drawing IV-77', tekening van reliëf met tuinafbeelding uit het paleis van Sanherib te Niniveh.

en daarna bij de dynastie van Babylonische koningen waartoe Nebuchadnezzar II van Babylon behoorde.

Sanherib was één van de grote koningen van Assyrië. Hij regeerde van 704 tot 681 v.Chr. en verrijkte zijn koninkrijk met materialen en werkrachten afkomstig van zijn veelvuldige buitenlandse veroveringen. Zijn vader, Sargon II, had uit het niets een nieuwe hoofdstad gebouwd in Khorsabad, niet ver van Ninive, waarin hij talrijke vernieuwende en uitzonderlijke ontwerpen integreerde, en waarbij hij een bijzondere belangstelling voor metallurgie aan de dag legde. De zoon erfde dit enthousiasme van de vader, en in zijn lange „prisma” inscriptie (nu bekend via twee bijna identieke teksten) doet hij uit de doeken hoe hij een nieuwe methode uitgevonden heeft om brons te gieten, zodat hij kolossale beelden kon maken en machines om water omhoog te brengen „in plaats van een shaduf”. Het is heel moeilijk gebleken om de betekenis van de technische termen in zo’n oude inscriptie te achterhalen — de eerdere pogingen hielden geen steek — maar uiteindelijk heeft men zich gerealiseerd dat het woord dat letterlijk „grote boomstam” betekent in een meer abstracte betekenis zou kunnen staan voor een holle cilinder, aangezien de term in een andere tekst gebruikt werd in de context van een wiskundig probleem. Een ander woord dat in de tekst met deze cilinder geassocieerd wordt, kon — na lang fout geïnterpreteerd te zijn — geïdentificeerd worden als de mannelijke dadelpalm. Dit leek amper steekhoudend tot men zich realiseerde dat verschillende weergaves de mannelijke dadelpalm afbeeldden met een stam die geleek op een spiraal, waarbij het geslacht van de boom benadrukt werd door de aanwezigheid van jonge hanen of de nabijheid bij een baardige god. De spiraal is één van de patronen die zich kan vormen op palmbomen wanneer de geveerde bladeren afbreken en regelmatige littekens achterlaten op de stam. De spiraal is daarnaast ook één van de componenten van de water-opheffende schroef (de zogenaamde schroef van Archimedes, zie afb. 3); de holle cilinder is het andere component.

In 1997 toonde een BBC Channel 4 programma over experimentele archeologie in de serie „Secrets of the Ancients” hoe men erin kon slagen een bronzen schroef te gieten, enkel gebruik makend van zeer eenvoudige technieken. Om praktische redenen was de schroef veel kleiner dan de schroef die Sanherib gebruikt heeft om zijn tuin te irrigeren, maar een nabijgelegen atelier werden veel grotere houten schroeven gemaakt, en ze werden uitgetoetst om ze te vergelijken met shadufs. De schroeven bleken veel efficiënter, en ze stemmen overeen met één van de klassieke beschrijvingen omdat ze het water op een onzichtbare manier naar boven brengen. Het programma heeft aangetoond dat de methode om water naar

Afb. 3: De zogenaamde schroef van Archimedes.

boven te brengen door middel van schroeven die in brons gegoten waren, zoals ze beschreven zijn in Sanheribs inscriptie, toegepast kon worden met gebruik van eenvoudige technologie.

Op de eerder vermelde reliëfplaat waarop een tuin afgebeeld wordt met een aquaduct dat water naar de tuin brengt, wordt het terras waarlangs het water stroomt duidelijk gedragen door spitsbogen. Deze markante boogvorm werd ook aangetroffen op een plaats genaamd Jerwan, waar een kunstmatige waterloop een brede vallei met een rivier met seizoensgebonden watertoevoer oversteeft. In 1933 hebben de Deense spijkerschriftdeskundige Thorkild Jacobsen en de Engelse archeoloog Seton Lloyd een terreininspectie gemaakt van de site en de architecturale resten in detail onderzocht. Ze hebben ontdekt dat het aquaduct deel uitmaakte van een 50 km lang systeem om water uit de bergen af te leiden en te controleren, en het zo naar Ninive te brengen op een veel hoger niveau dan mogelijk was via natuurlijke stromen. De bogen droegen inscripties met Sanheribs namen en titels, en hiermee staat de identiteit van de koning die verantwoordelijk was voor dit indrukwekkende staaltje van technologie onbetwistbaar vast. Vanuit de lucht gezien ziet de aquaduct eruit als een moderne autosnelweg. Men heeft nagerekend dat er meer dan twee miljoen uitgehakte stenen nodig waren voor de constructie ervan, en het oppervlak bleek gemaakt te zijn uit waterdicht beton.

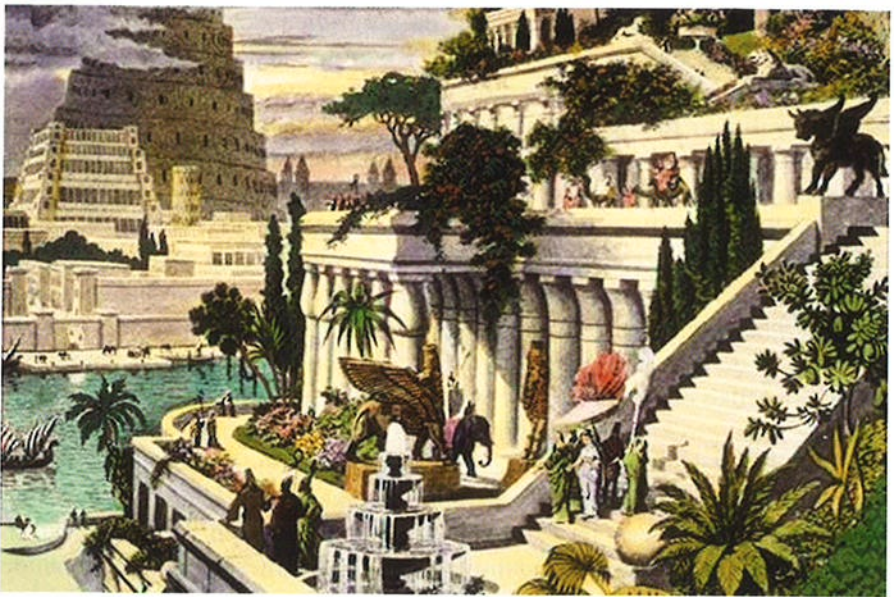
Veel verder stroomopwaarts, waar de bergrivier zich in de vlakte stort, bij Khinnis (ook Bavian genoemd), werden grote vlakken van de rotsen die boven de vlakte uittorenden geëffend en gegraveerd, één met een lange inscriptie die in detail beschrijft welke verschillende rivieren omgeleid werden om de nieuwe waterloop te vullen, en een andere met een reusachtige afbeelding van de koning die de goden aankijkt die hem de staf en de ring overhandigen die het koningschap symboliseren. Niet ver hiervandaan bevindt zich een massieve rotsplaat die de waterkering scheidt van het hoofd van het kanaal. Ook deze steen draagt reliëf waarop de koning, alweer in het gezelschap van de goden, beschermd wordt door gevleugelde stieren, die de overgang van de wereld van de sterfelijken naar het bereik van koninklijke en goddelijke activiteit markeren.

Deze ontzagwekkende combinatie van kunst en technologie is verbonden met de paleistuin in Ninive, en vormt dus een onderdeel van het Wonder. Sanheribs rotssculpturen in Khinnis markeren het begin van het systeem; de aquaduct van Jerwan geeft het midden aan, en de reliëfscene in het paleis van Assurbanipal in Ninive toont de tuin met het eindpunt van de aquaduct, zoals hij eruit zag twee generaties nadat de bouwers, ingenieurs en tuinmannen hun werktuigen neergelegd hebben.

Hoe kon de kennis over de tuin en het paleis in Ninive de klassieke auteurs zoveel eeuwen later bereiken? Het wordt algemeen aanvaard dat de ondergang van het Assyrische rijk rond 612 v.Chr. gepaard is gegaan met de complete vernietiging van Ninive en van de andere koninklijke steden, Nimrud en Khorsabad.

Eén van de schakels tussen het Wereldwonder in Ninive en de laat klassieke beschrijvingen kan begrepen worden wanneer met zich realiseert dat Alexander de Grote zijn kamp opgesteld heeft in de buurt van Jerwan, halverwege tussen Ninive en Khinnis-Bavian. Daar heeft hij het terrein verkend en de inventaris opgemaakt van zijn voorraden alvorens de slag bij Gaugamela aan te vatten, genoemd naar de naburige rivier Gomel en het dorp dat nu bekend staat onder de naam Tell Gomel. Zijn verkenners hebben zeker de loop van het kanaal en de aquaduct gevolgd, en zijn kroniekschrijvers moeten vol verwondering hun impressies van het wonder dat ze zagen, neergeschreven hebben.

Jammer genoeg heeft geen enkel van de verslagen van de Alexanders historiografen de tand des tijds doorstaan. Maar ze werden gebruikt, geciteerd, samengevat en opgesmukt door latere schrijvers uit de antieke wereld, zoals Diodorus Siculus en Q. Curtius Rufus. We weten net genoeg over Alexander, Gaugamela en de verdwenen historiografen om een deeltje van de grote leemte in onze informatie op te vullen.

Afb. 4: *De Hangende Tuinen*, weergegeven door Maarten van Heemskerck in de zestiende eeuw.

Deze leemte is echter niet ons het enige probleem. We moeten ook de verwarring verklaren die zich openbaart wanneer we Sanherib van Ninive in plaats van Nebuchadnezzar van Babylon als de ontwerper van de Hangende Tuin geïdentificeerd hebben. Laat ons eerst de twee koningen van naderbij bekijken: allebei hebben ze Jerusalem veroverd, en omdat Bijbelverhalen tot op de dag van vandaag bewaard zijn, in tegenstelling tot verhalen over andere steden zoals bij voorbeeld Hamath, is er een tendens om de beide gebeurtenissen te laten samensmelten, in die mate dat latere schrijvers ervan uitgingen dat Sanherib Jeruzalem geplunderd had, wat niet het geval was. Het Bijbelboek Judith opent met de vaststelling dat Nebuchadnezzar koning van Assyrië was, regerend in Ninive, en bevestigt dus heel duidelijk de samenvoeging van de twee landen, de twee steden en hun respectievelijke heersers.

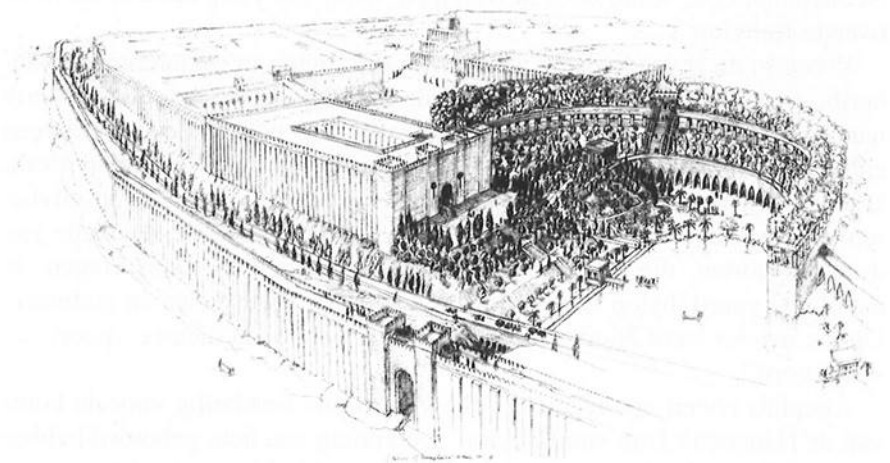
Een andere oorzaak van de verwarring komt voort uit de naam „Babylon”, die gebruikt werd voor meer dan één stad. In de Mesopotamische traditie werd de naam begrepen als „poort van god(en)”, en het raakte in zwang om stadspoorten naar goden te vernoemen om ceremoniële redenen. Die namen vervingen niet noodzakelijk de traditionele namen zoals „marktpoort” of „tuinpoort”, maar ze lieten een stad toe zich als „een ander Babylon” te profileren. Verschillende eeuwen vóór de tijd van

Nebuchadnezzar, stond de stad Borsippa, nabij Babylon, bekend als „een tweede Babylon”.

Vroeg in de zevende eeuw v.Chr. kwam Babylon in opstand tegen Sanherib, en één van zijn zonen stierf in de nasleep van de revolutie. Sanherib nam wraak met een meedogenloze aanval op de stad en deporteerde een enorm aantal gevangenen. Hiermee had hij een grote hoeveelheid werkrachten waarmee hij zijn ambitieuze bouwplannen in Ninive kon uitvoeren. Eén van zijn projecten om Ninive te verfraaien was de renovatie van de stadspoorten, die bij deze gelegenheid een nieuwe naam kregen. In navolging van Babylon vernoemde hij de poorten naar goden en godinnen. Op die manier werd Ninive een nieuw „Babylon”, een nieuwe „poort van de god(en)”.

Josephus citeert een legendarische verhaal als verklaring voor de bouw van de Hangende Tuin van Babylon: De koning zou hem gebouwd hebben voor zijn buitenlandse vrouw, een prinses van Medië, een land ten oosten van Assyrië, omdat ze heimwee had naar haar bergachtige thuisland. Ook circuleerde er een gelijkaardig verhaal waarin koningin Semiramis verantwoordelijk was voor de constructie van de Tuin. Enkele elementen zinspelen erop dat deze liefdeshistorie wel degelijk een rol heeft gespeeld. Volgens de Mesopotamische traditie hebben de Zeven Wijzen de proto- of archetypes van de beschaafde maatschappij naar de aarde gebracht voor de Zondvloed. Hiervan waren het koningschap en het koninginnenschap belangrijke voorbeelden, ideële concepten, die vorm kregen in specifieke individuen die hun meest succesvolle voorouders of voorgangers naar de kroon staken om zich zo bij de besten aan te sluiten en zich te verzekeren van eeuwige roem en van de zegeningen van de goden. Wanneer klassieke auteurs verhalen over „Semiramis” vertelden, gebruikten ze hun versie van de naam Sammu-ramat, een historisch geattesteerde koningin uit de negende eeuw v.Chr., maar veel daden waarover ze verslag deden waren, moeten eigenlijk toegeschreven worden aan latere koninginnen, die ook vermaard waren. Eén van hen was Naqia, tweede vrouw van Sanherib, die zijn eerste vrouw verdrongen had. Sanherib heeft een vleugel van zijn Zuid West Paleis uitzonderlijk en publiekelijk aan haar opgedragen en het met bijzonder mooie sculpturen versierd, een unieke eer voor een koningin.

Voor Nebuchadnezzar kunnen geen gelijkaardige aanwijzingen gevonden worden. We kennen zelfs de naam of de oorsprong van zijn vrouw niet, hoewel verschillende van zijn dochters bij naam bekend zijn uit administratieve documenten. Om deze redenen mogen we suggereren dat een verhaal over één van Sanheribs koninginnen en over de tuin naar Nebuchadnezzar van Babylon overgedragen is.

Afb. 5: Reconstructietekening van de Hangende Tuin te Niniveh gemaakt door Terry Ball.

Er is nog een andere reden om de Hangende Tuin liever in Assyrië te plaatsen dan in Babylonië. Sargon schrijft uitdrukkelijk dat zijn tuin in Khorsabad ontworpen was om het bergachtige, dicht beboste landschap van het Amanus gebergte in Noordwest Syrië en Zuidoost Turkije na te bootsen. Sanherib gebruikte dezelfde beeldspraak om zijn tuin in Ninive te beschrijven. In Assyrië was het mogelijk om water vanuit de bergrivieren af te leiden naar de koninklijke steden omdat de topografie het toeliet — er zijn rivieren en zijrivieren die vanuit het oosten in de Tigris stromen. In Babylonië, daarentegen, is het land aan beide zijden van de Eufraat vlak, dus zijn er geen zijrivieren. Om deze reden zijn tuinen vlak en liggen ze laag, met uitzondering van zeer kleine tuintjes in de forten en daktuinen, die op zeer arbeidsintensieve wijze bewaterd konden worden uit bronnen. De tuin die beschreven wordt door de klassieke auteurs past duidelijk in de traditie van het noordelijke Assyrië.

Maar als Ninive in 612 v.Chr. compleet verwoest is, zoals veel historici en archeologen geneigd zijn te geloven, dan kan de Hangende Tuin niet bewaard gebleven zijn als een Wereldwonder om zo lang een vaste plaats in te nemen in de steeds wisselende lijst van internationale wonderen. We hebben gezien dat de rotssculpturen in Khinnis en de aquaduct in Jerwan spectaculair en intact gebleven zijn, zoals ze het vandaag nog steeds zijn. Maar historici en archeologen, met hun standaard scholing in Oud Grieks en het Oude Testament, verlaten zich op het verslag van Xenophon, die zoals bekend door Assyrië trok in 401 v.Chr. Toen hij enkele decennia later zijn

verslag neerschreef, beschreef hij een desolaat landschap met verwoeste steden, net zoals Nahum en andere profeten uit het Oude Testament het hadden beschreven. Nu de opgravingen sterk uitgebreid zijn en een nauwkeuriger analyse van de archeologische vondsten mogelijk is, duikt onbetwistbaar, niet-literair bewijsmateriaal op dat het tegendeel bewijst. We kunnen er nu zeker van zijn dat Ninive, Nimrud en Khorsabad snel hersteld werden en levensvatbare centra bleven, ook al hadden ze hun grootste rijkdom en hun koninklijke prestige verloren. Het literaire concept van een desolaat land waardoor de held ronddooft, en waar hij het hoofd moet bieden aan onvoorspelbare gevaren, wordt nu beter begrepen, en behoort, samen met heldinnen met heimwee, drieste helden, en prinsessen met liefdesverdriet tot de traditie van de romanliteratuur.

Daarom zou de Hangende Tuin van Ninive de ondergang van het Assyrische rijk overleefd kunnen hebben. Zekerheid kan niet gegeven worden, maar we kunnen ons voorstellen dat de plaatselijke trots en de duurzaamheid van Sanheribs technologie ervoor gezorgd heeft dat de tuin bewaard is gebleven tot de burgerlijke trots terug opbloede tijdens de Seleukidische periode. In die tijd lieten hoge ambtenaren met Griekse namen in Hellenistische traditie hun graffiti na — op een reliëfpaneel in het Noord Paleis, op een mooi beeld van Heracles in het Zuidwest Paleis, op een altaar gewijd aan de Sebitti goden (de Pleiaden), op een grote stenen zuil die de naam vastlegt van een gouverneur en militair gezagvoerder die verantwoordelijk was voor Ninive. Zelfs als de Tuin zelf toen vervallen geweest zou zijn, waren de reliëfpanelen in de twee grote paleizen waarschijnlijk te bezichtigen, en gaven ze bezoekers een idee van hoe de Tuin er eens uitgezien moet hebben. Geïnteresseerden konden ook een uitstapje maken naar Jerwan om de aquaduct te bekijken, in combinatie met de plaats waar Alexander zijn grote triomf van Gaugamela gerealiseerd had, en tenslotte naar Khinnis om de rotsinscripties en reliëfs te bewonderen en te genieten van het adembenemend uitzicht.

Kan de tuin in verband gebracht worden met het idee van het Paradijs als een tuin van oorspronkelijke onschuld of van een hemelse woonplaats voor de rechtvaardigen na hun dood? In de begindagen van de moderne wetenschap was Assyriologie nauw verbonden met Bijbelstudie, en men nam aan dat het Sumerische verhaal van Enki en Ninhursag dat verband toeliet. Deze interpretatie werd zo succesvol verbreid, dat ze algemeen aanvaard bleef, ook al is nu aangetoond dat ze niet correct was. Enki en Ninhursag gebruikt een bekend Sumerisch stijlfiguur om te beschrijven hoe het eiland Dilmun (Bahrein in de Arabische Golf) onbebouwde en desolate wildernis was toen Ninhursag het als geschenk van Enki kreeg, en ze klaagde bitter dat er niets prijzenswaardig aan was.

Tweeduizend jaar nadat Sanherib de Hangende Tuin in Ninive gebouwd had, gebruikte de Engelse dichter John Milton Diodorus' beschrijving ervan voor zijn eigen evocatie van het Paradijs in *Paradise Lost* boek IV, dus heeft de schakel tussen de Hangende Tuin van Ninive en de Tuin van Eden een illustere voorloper.

Literatuur

Het boek van de auteur *The Mystery of the Hanging Garden of Babylon: an elusive World Wonder trace* wordt naar verwachting gepubliceerd door Oxford University Press in 2013.

Vertaling: Anne Goddeeris

DE TUINEN VAN HET OUDE EGYPTEN 'S WERELDS OUDSTE AFGEHEELDE EN BEWAARD GEBLEVEN TUINEN

CHRISTIAN E. LOEBEN

Onze bronnen over de tuinen in het Nijldal in het oude Egypte zijn heel gevarieerd. Tuinen worden in hiërogliefische en andere Egyptische teksten genoemd en zelfs beschreven. Er zijn talloze afbeeldingen van Egyptische tuinen, alleen al zo'n vijftig in de elitegraven uit het Nieuwe Rijk op de Thebaanse westoever. Daarbij komen nog een reeks tuinen die in de laatste jaren bij archeologische opgravingen in Egypte en Soedan aan het licht zijn gekomen. Daarmee hebben wij nu originele bewaard gebleven tuinen die het ons mogelijk maken de indirecte informatie uit teksten en afbeeldingen rechtstreeks met de reële vondsten te vergelijken. Tot de meest recente van deze archeologische ontdekkingen behoort de 3850 jaar oude tuin in het domein van een bestuurlijke residentie in het zuiden van Abydos in Midden-Egypte met een aanplant van drie rijen van elk vier sycomoren — naar alle waarschijnlijkheid de oudste bewaard gebleven tuin van de mensheid.

Het brede spectrum aan gegevens dat de oude bronnen over tuinen in het Nijldal ons biedt maakt het ons ook mogelijk heel verschillende typen te onderscheiden in de tuinen die door de oude Egyptenaren werden aangelegd. Naast tuinen bij de villa's van hoge bestuursambtenaren waren er natuurlijk ook tuinen bij de paleizen van de koninklijke familie. Tuinen hoorden bij de woonhuizen van de elite. Tempeldomeinen waren klaarblijkelijk welhaast ondenkbaar zonder de hen omringende tuinen en er waren ook tuinen voor de doden — reële tuinen in de nabijheid van de grafgebouwen en ideale 'wenstuinen' in het repertoire van voorstellingen op de wanden in de graftombes. Tuinen waren uit het dagelijks leven van alle lagen van de bevolking van Egypte nauwelijks weg te denken en het verbaast dan ook niet dat tuinplanten in de Egyptische literatuur zelfs als sprekende personen kunnen worden opgevoerd. Uit de regeringstijd van koning Amenhotep III (Nieuwe Rijk, 18e Dynastie, 1390-1353 v. Chr.) kennen wij dankzij een bewaard gebleven houten etiket een geschrift met de titel „Boek van de Sycomoor en de Moringaboom”, kennelijk een plantenfabel, waarvan de inhoud jammergenoeg niet is overgeleverd. Tuinplanten die als mensen voelen en spreken zijn ons ook uit andere Egyptische teksten goed bekend. In een papyrus in het Egyptisch Museum in Turijn zijn de laatste

drie strofen van een liefdesgedicht voor ons bewaard gebleven, waarin een granaatappelboom (mannelijk), een sycomoor en een jonge sycomoor (beide vrouwelijk) erom wedijveren wiens schaduw bij (menselijke) verliefden het meest gewild is als plaats voor liefdesavonturen. Uiteindelijk wint de jonge sycomoor, die zegt:

„Kom (verliefde), maak van vandaag een feestdag
en ook morgen en overmorgen, drie dagen lang,
zittend onder mijn schaduwwijk gebladerte!
(...)
Ik ben de discretie zelve en vertel niet wat ik zie;
geen woord zal (ik daarvan) verklappen!”

De verwachtingen en verlangens die in het oude Egypte aan de tuin als oord van ontspanning en verstrooiing verbonden werden verschilden duidelijk niet veel van de onze. Om die reden is het ook maar al te begrijpelijk dat in allerlei heel verschillende culturen en religies paradijselijke (oer)toestanden uitgerekend in een tuin gelokaliseerd worden, in een afgesloten, fictief gebied dat zich duidelijk van de reële buitenwereld dient te onderscheiden. Kortom, de tuin is altijd een geïdealiseerde verblijfplaats waarnaar men zowel tijdens het aardse leven als tijdens het voortleven in het hiernamaals verlangt. En aan deze hoge eisen kon de Egyptische tuin volkomen beantwoorden.

We zullen nu enkele welgekozen voorbeelden van Egyptische tuinen de revue laten passeren. Als „Burgemeester van Thebe”, „Bouwopzichter in de tempel van Amon” en „Bouwopzichter van het Koningsgraf” behoorde Ineni tot de hoogste functionarissen tijdens de regeringen van Amenhotep I en Thotmosis I aan het begin van de 18e dynastie (Nieuwe Rijk, ca. 1490 v. Chr.). Hij werd bijgezet in een zeer indrukwekkend graf in het heuvelland op de westoever van de Nijl ten oosten van het Dal der Koningen, waar de graven van de hoge ambtenaren van het Nieuwe Rijk werden aangelegd. Op de binnenkant van een van de pilaren van de graffaçade is een kleurige voorstelling van Ineni's landgoed met een reusachtige, achter een hoge muur verborgen tuin geschilderd (Afb. 1). In het midden daarvan bevindt zich een vijver waarin lotusbloemen te zien zijn en waaruit een dienaar bezig is water te putten. Een dergelijke vijver vormde zo'n integraal onderdeel van iedere Egyptische tuin dat die er zijn oud-Egyptische naam aan ontleende: *sja* (šj) betekent zowel 'meer', 'vijver' als 'tuin' in de zin van 'stuk land met vijver'. Boven de vijver van Ineni's tuinvoorstelling bevinden zich drie even grote rijen bomen, waarbij alleen in de onderste in het midden dadel- en doempalmen zijn afgebeeld. Doem- of argoepalmen bevinden zich ook op twee niveaus in de rechter helft van het bovenste register van de voorstelling. Links daarvan zien wij de aan een lotusbloem ruikende Ineni en zijn vrouw

Afb. 1: Voorstelling van de tuin in het graf van Ineni (Thebe, graf nr. 81). Lijntekening van de wand-schildering door N. de Garis Davies.

zitten in een tuinpaviljoen. Voor hen staat een bediende, misschien dezelfde die we eerder water zagen putten, water dat hij nu aan de grafeigenaar en zijn vrouw aanbiedt. Boven de bediende staat een tekst in drie kolommen die betrekking heeft op Ineni: „Zijn tuin in het Westen (d.i. het dodenrijk) door-kruisen, zich verfrissen onder zijn sycomoren, zich verlustigen aan de prachtige [grote] bomen die hij op aarde heeft aangeplant door de gunst van deze verheven god Amon, [de heer van Karnak]”. Aansluitend volgt een lijst van ongeveer 500 bomen, waaronder „73 sycomoren, 31 mimusops-bomen, 170 dadelpalmen, 120 doempalmen, 5 vijgebomen, (...) 12 wijnstokken, 5 granaatappelbomen, (...) 1 argoenpalm, (...) 9 wilgen en 10 tamarisken”. Als deze opgave klopt — en er is geen reden daaraan te twijfelen —, dan moet men zich Ineni's tuin duidelijk niet als een simpel moestuintje, maar als een zeer imposant landgoed voorstellen.

Onder farao Thoetmosis III (18e Dynastie, 1479-1425 v. Chr.) was Rechmire vizier. Dit (na dat van de koning zelf) hoogste ambt van de Egyptische staat stelde Rechmire in staat voor zichzelf op de Thebaanse westoever het grootste niet-koninklijke graf van het Nieuwe Rijk aan te leggen. Op de reusachtige, volledig beschilderde wanden bevindt zich ook een voorstelling van Rechmire's tuin (Afb. 2). De via een poort (links) toegankelijke tuin is ook hier rondom een vijver aangelegd, waarin een boot met een beeld van Rechmire drijft die door mannen op de beide oevers aan een lijn wordt voortgetrokken. Aan de rand van de vijver en om de tuin heen zijn twee rijen sycomoren geplant. Daartussenin bevinden zich rijen dadel- en doempalmen; een man is bezig daarvan te plukken, een ander brengt ze water.

Deze twee bij wijze van voorbeeld beschreven privé-tuinen van hoge ambtenaren van het Egyptische bestuursapparaat verduidelijken een algemeen geldend, belangrijk verschil tussen de oud-Egyptische en onze hedendaagse tuin: de keuze van de planten in een Egyptische tuin werd niet zozeer door sier als wel door nut bepaald, hoewel mooie bloemen zoals klaproos, korenbloem of mandragora natuurlijk niet ontbreken (Afb. 3). Zowel de veel verzorging behoevende sycomoren als de dadel- en doempalmen geven niet alleen welkome schaduw, maar produceren vooral ook belangrijke voedingsmiddelen. Om die reden konden de Egyptenaren zich deze bomen ook voorstellen als de belichaming van een godin die de doden voedt (Afb. 4). De tuin fungeert daardoor ook als de plaats waar niet alleen de mensen, maar ook en vooral de goden graag verblijven. Dat de tuin daarmee ook de functie van een tempel kreeg wordt goed duidelijk in een van de privé-tuinen die aan het begin van de 20e eeuw door Duitse archeologen werden opgegraven in Achet-Aton, het „Lichtland van de (zonnegod) Aton” (het huidige Amarna), de al in zijn vijfde regeringsjaar nieuw gestichte residentie van

Afb. 2: *De tuin in het graf van Rehmire (Thebe, graf nr. 100)*. Foto Brigitte Goede, Varel.

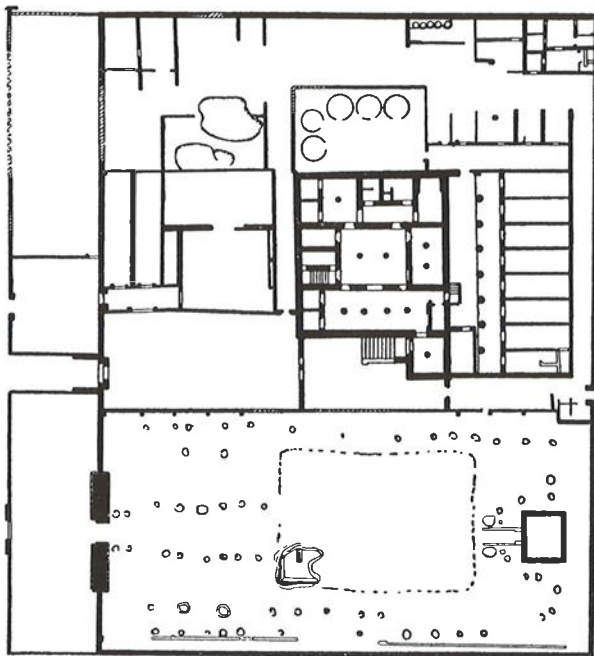

Afb. 3: *Bomen en planten in het graf van Sennedjem (Thebe, graf nr. 1)*. Foto Ursula Mangold, Fellbach.

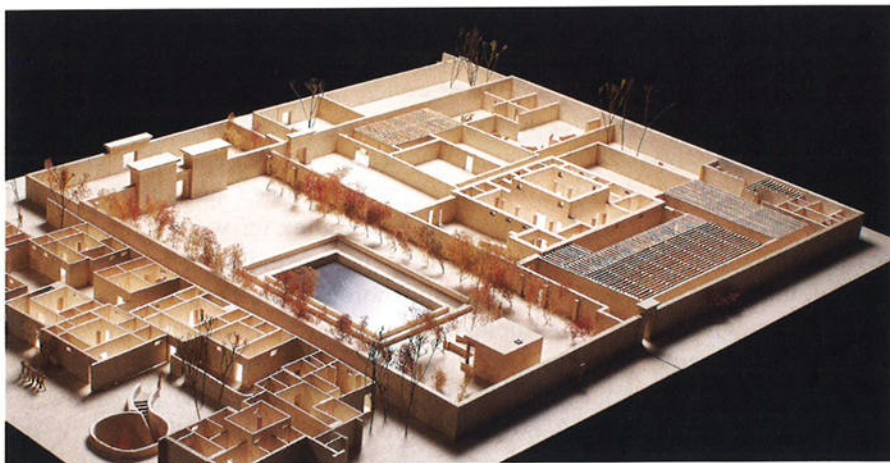

Afb. 4: *De sycomoor als leven schenkende godin*. Schildering in het graf van Pasjedoe (Thebe, graf nr. 3). Foto Ursula Mangold, Fellbach.

farao Amenhotep IV/Achnaton in Midden-Egypte. In het centrum van deze voor Egyptische begrippen buitengewoon goed bewaard gebleven stad werden de paleis- en tempelcomplexen gebouwd. Daaromheen lagen de landgoederen van de hoge ambtenaren en priesters, 532 woongebouwen, die door archeologen nauwkeurig bestudeerd konden worden. Van deze villa's hadden er zeker 22 tuinen, waarvan de omvang niet zelden ongeveer een derde van het hele landgoed besloeg. Het staat vast dat deze tuinen niet slechts als plezier- of nutstuinen beschouwd kunnen worden. De meeste hebben in het midden naast de verplichte vijver ook een kapelachtig gebouw en verscheidene tuinen hebben ook een ingang in de vorm van een pyloon, de typisch Egyptische tempelpoort. Dat maakt deze tuinen tot religieuze instellingen, tot regelrechte miniatuur-tempeldomeinen. Een heel opmerkelijk voorbeeld daarvan is het landgoed van een „Opzichter van de runderen van Aton”, wiens naam bij de opgravingen helaas niet aan het licht kwam (Afb. 5-6). De aan de gevonden wortelkuilen overduidelijk te herkennen manier waarop de

Afb. 5: *Plattegrond van het landgoed van de opzichter van de runderen van Aton in Achet-Aton, met de grote tuin (onder) en de daarin goed herkenbare boomaanplant. Opgravingsplattegrond van Ludwig Borchardt.*

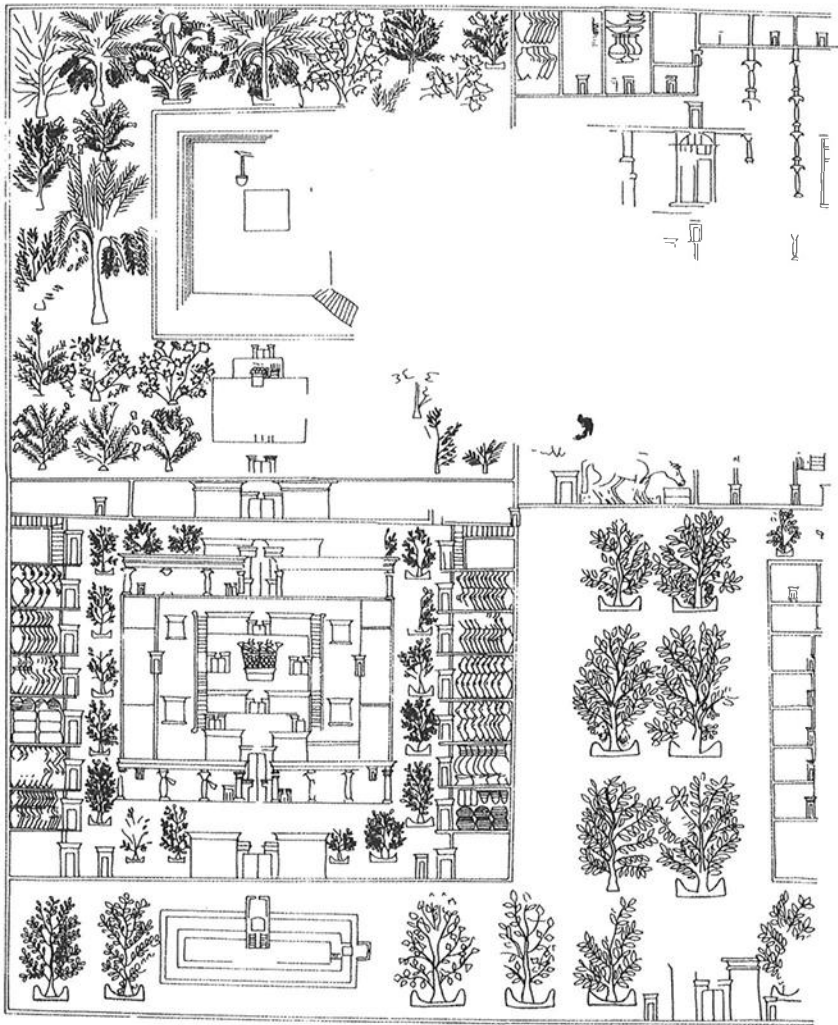

Afb. 6: *Maquette van het landgoed van de opzichter van de runderen van Aton in Achet-Aton. Foto René Staebler, met dank aan Christian Tietze (afdeling Bau- und Stadtbaugeschichte, Historisches Institut der Universität Potsdam).*

bomen in de tuin waren geplaatst komt overeen met de plaats van de zuilen in een Egyptische tempel. Als we ons nu realiseren dat de Egyptische tempelarchitectuur veelal als ‘tot steen geworden natuur’ wordt aangeduid — de zuilen representeren zoals bekend altijd planten, vooral papyrus —, dan kunnen wij deze tuin als de preciese omkering daarvan beschouwen. Op de plaatsen waar anders stenen tempelzuilen staan, komen daarvoor in de tuin bomen in de plaats. Dat deze imitatie juist in Achet-Aton zonder problemen mogelijk was, ligt onder andere aan de exclusieve verering van Achnaton voor de zonnegod Aton, wiens tempels daarom weliswaar zuilen, maar geen daarop rustende daken hebben. Dat was natuurlijk precies zo met de bomen in de tuin. Overigens namen de archeologen destijds monsters uit alle boomkuilen waarin zich nog wortelrestanten bevonden en stuurden die op naar het Botanisch Museum in Berlijn. Helaas zijn van daar geen onderzoeksresultaten bekend gemaakt en de opgestuurde monsters schijnen jammergenoeg ook niet meer bewaard gebleven te zijn, zodat wij spijtig genoeg niet weten welke soorten bomen er in de tuinen van Amarna geplant waren.

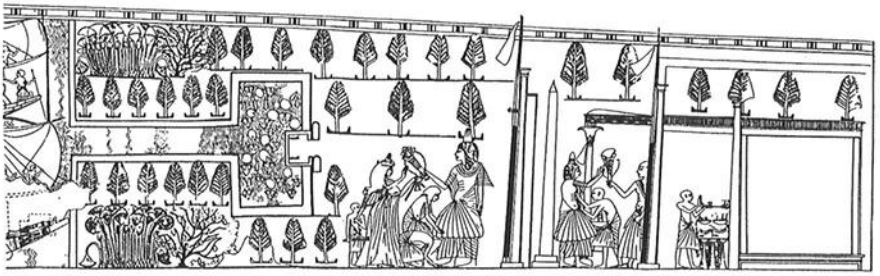
Een van de bijzonderheden van de kunst uit de tijd van koning Achnaton is dat in de reliëfs in de graven van de hoge ambtenaren, die in de rotswand rondom het territorium van de stad Achet-Aton waren uitgehakt, ook de tempels van de stad worden afgebeeld. In deze voorstellingen kunnen wij zien dat de tempels van Amarna door bomen omgeven waren en dat om de tempelvijvers uitgestrekte tuinen waren aangelegd (Afb. 7). Deze afbeeldingen komen verbluffend nauwkeurig overeen met de opgravingsresultaten: kuilen waarin oorspronkelijk bomen waren geplant werden bijvoorbeeld bij de buitenmuren van de zogenoemde „kleine Aton-tempel” van Achet-Aton gevonden.

Voor en na de nauwelijks 20 jaar durende „Amarna-periode” van farao Achnaton was de tempel van de god Amon van Karnak (bij de huidige stad Luxor in Boven-Egypte) de belangrijkste tempel van Egypte. In zijn enorm uitgedijde vorm uit de tijd rond het begin van onze jaartelling kan hij tegenwoordig zeker als het grootste tempelcomplex ter wereld uit de Oudheid gelden. Wij kennen twee oud-Egyptische afbeeldingen van tuinen die in de context van deze Amon-tempel thuishoren. In de eerste plaats hebben wij de voorstelling van de tempeltuin, een in het vierkant aangelegde tuin volgens de principes van de eerder besproken privé-tuinen van de elite. Deze voorstelling bevindt zich in het graf van Sennefer, de burgemeester van Thebe onder Amenhotep II (18e dynastie, 1425-1400 v.Chr.), dat vooral beroemd is vanwege het met wijnranken beschilderde rotsplafond in de onderaardse grafkamer. Helaas is de voorstelling van de tempeltuin tegenwoordig bijna geheel verdwenen, maar gelukkig beschikken wij nog

Afb. 7: Voorstelling van een tempel in Achet-Aton in het graf van Meryre (Amarna, graf nr. 4). Lijntekening van het reliëf door N. de Garis Davies.

over een in 1828 gemaakte tekening ervan (zie de afbeelding boven de inhoudsopgave). De tuin kon worden betreden door een aan een kanaal gelegen poort (rechts). In het midden ligt deze keer een groot, door wijngaarden bedekt gebied dat grenst aan kapellen voor de cultus van koningsbeelden. Vier vijvers zijn er in deze ook uit schriftelijke bronnen bekende tuin en opnieuw vinden we hier in rechte rijen geplante bomen.

Afb. 8: *Voorstelling in het graf van Neferhotep (Thebe, graf nr. 49) van de Amon-tempel en de tuinen die deze omgeven.* Lijntekening van de wandschildering door N. de Garis Davies.

Uniek in de Egyptische kunst is de als uiterst waarheidsgetrouw te beschouwen voorstelling van de Amon-tempel in het Thebaanse graf van Neferhotep (eind van de 18e dynastie, ca. 1320 v. Chr.). Deze afbeelding (Afb. 8) staat in de context van een kennelijk zeer gedenkwaardig bezoek van Neferhotep aan de tempel, waarin hij tot bij de poort van de Vierde Pyloon, maar niet in het binnenste van de tempel werd toegelaten. Volgens de jongste inzichten naderde hij deze poort vanuit het zuiden, waar een zijkanaal naar de zuidelijke ingang van het tempelcomplex voerde. Reeds het terrein in de omgeving van het kanaal en de aanlegplaats zijn als tuin vormgegeven. Opmerkelijk is dat de tempel wordt omgeven door aanplantingen van sycomoren, zoals in de voorstelling duidelijk te zien is. Door de voortdurende uitbreidingen en verbouwingen van de tempel kunnen de sporen van dit tuingebied archeologisch niet meer achterhaald worden.

Een antieke tempeltuin uit de 2e eeuw v. Chr. kon echter recentelijk in Musawwarat es-Sufra (in het zuidelijke Nijldal, in het huidige Soedan) worden opgegraven door egyptologen van de Humboldt-Universität in Berlin. Naast de boven besproken privétuinen in Amarna is de belangrijkste archeologisch aantoonbare tuin in Egypte de paleistuin van de residentie in Tell el-Daba' in de oostelijke Nijldelta (ca. 1600 v. Chr.; opgegraven door Oostenrijkse egyptologen). Ook deze beide tuinen waren onderwerp van de eerste tentoonstelling die zich met het thema van de oud-Egyptische tuinen bezig hield: „Unweit von Eden: Altgyptische Gärten — Paradiese in der Wste”, die in 2009-2010 in het Museum August Kestner in Hannover (Afb. 9) en in 2012 als „Tuinen van de Farao's” in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden te zien was. In de bijbehorende publicatie *Die Pflanzen im altgyptischen Garten* worden deze tuinen door de opgravers zelf uitvoerig gepresenteerd.

Afb. 9: Blik op de wereldwijd eerste tentoonstelling over oud-Egyptische tuinen. Foto Christian Tepper (fotograaf van het Museum August Kestner, Hannover).

Literatuur

- Loeben, C.E. & Kappel, S. 2009. *Die Pflanzen im altägyptischen Garten. Ein Bestandskatalog der ägyptischen Sammlung im Museum August Kestner*. Rahden, Westf. — In dit boek staan ook bijdragen van D. Eigner, M. Loth en P. Wolf over de opgegraven tuinen en een uitvoerige literatuurlijst.
- Loeben, C.E. 2010. 'Altägyptische Gärten: Die älteste Gärten der Welt', in: *Gärten und Kulturen: Gesellschaftliche Strömungen der Gartenkultur* (Deutsche Gesellschaft für Gartenkunst und Landschaftskultur, Jahrbuch 2010), 10–16. München.
- Kappel, S. & Loeben, C.E. 2011. *Gärten im alten Ägypten und in Nubien, 2000 v. Chr. — 250 n. Chr.* (Archäologie, Inschriften und Denkmäler Altägyptens, 1). Rahden, Westf.
- Gros de Beler, A. & Marmioli, B. 2008. *Jardins et paysages de l'Antiquité: Mésopotamie et Égypte*. Arles.
- Wilkinson, A. 1998. *The Garden in Ancient Egypt*. London.
- Gessler-Löhr, B. 1992. 'Die Totenfeier im Garten', in: J. Assmann, *Das Grab des Amenemope — TT 41* (Theben, 3), 162–183. Mainz am Rhein.

- Hugonot, J.-C. 1992. 'Ägyptische Garten', in: M. Carroll-Spillecke (ed.), *Der Garten von der Antike bis zum Mittelalter* (Kulturgeschichte der Antiken Welt, 57), 9–44. Mainz am Rhein.
- Baum, N. 1988. *Arbres et arbustes de l'Égypte ancienne. La liste de la tombe thébaine d'Ineni (n° 81)* (Orientalia Lovaniensia Analecta, 31). Leuven.

Vertaling: Jacobus van Dijk

TUIN EN PARADIJS IN DE OUDISRAËLITISCHE EN VROEGJOODSE LITERATUUR

ARIE VAN DER KOOIJ

Deze bijdrage handelt over de tuin, het park en het paradijs zoals deze ter sprake komen in de literatuur van Oud-Israël, d.w.z. het Oude Testament en andere vroeg-joodse geschriften uit de periode van de Tweede Tempel. Gegevens uit de literatuur staan centraal. De archeologie blijft daarentegen buiten beeld, aangezien in de archeologie van de zuidelijke Levant tuinen moeilijk zijn vast te stellen, hoewel de frequente aanwezigheid van zaden en vruchten etc. in de woonomgeving zeker boomgaarden als achtergrond hebben. In wat volgt zal ik het onderwerp aan de hand van de volgende onderverdeling presenteren: (1) Groente, bloemen, bomen; (2) Tuin van de koning; (3) Tuin van God, tuin van Eden; (4) Tuin als oord van de zaligen. (Tuinen met een cultisch, sacraal karakter [vgl. Jesaja 1:30 en 58:11] blijven in deze bijdrage buiten beschouwing.)

Groente, bloemen, bomen

De groentetuin, of moestuin, is vanzelfsprekend van groot belang voor het dagelijkse levensonderhoud. Onze bronnen spreken een enkele maal over een tuin bestemd voor het verbouwen van groenten. Volgens 1 Koningen 21 had Nabot een wijngaard die grensde aan het paleis van koning Achab in Jizreël. De koning die kennelijk een tuin bij zijn paleis ontbeert, doet Nabot het volgende voorstel: „Sta mij uw wijngaard af [...]. Hij ligt naast mijn paleis; ik kan hem goed gebruiken om er *groente* te verbouwen. Ik zal u er een betere wijngaard voor teruggeven, of ik zal u, als u dat liever hebt, de prijs ervan in zilver uitbetalen” (1 Koningen 21:2).¹ Nabot weigert om op dit voorstel in te gaan, en moet dit uiteindelijk met de dood bekopen.

Een groentetuin heeft zorg nodig; een element daarvan komt tot uiting in Deuteronomium 11:10 waar sprake is van het bevoeien van een groentetuin. Zij is er voor het nut en dient het doel om van de opbrengsten te eten. Tegen de ballingen die vanuit Jeruzalem naar Babel zijn gevoerd,

¹ De bijbelse citaten zijn ontleend aan *De Nieuwe Bijbelvertaling* (2004). Wanneer ervan wordt afgeweken, wordt dat niet apart vermeld.

zegt de profeet Jeremia in zijn brief: „Bouw huizen en ga daarin wonen, leg tuinen aan en eet van de opbrengst, ga huwelijken aan en verwek zonen en dochters, zoek vrouwen voor je zonen en huw je dochters, etc.” (Jeremia 29:5-6).

Groentetuinen vormden samen met olijfbomen, wijngaarden en boomgaarden een teken van het goede leven. In zijn toespraak op de volksvergadering in Sichem beschrijft Jozua het gebied van Israël als een land met wijngaarden en olijfbomen (Jozua 24:13). In 1 Samuel 8:14 is eveneens sprake van wijngaarden en olijfbomen. In dit hoofdstuk waarschuwt de profeet Samuel de familiehoofden van Israël dat een koning iemand is die de beste van hun wijngaarden en olijfbomen zal afnemen. Het bezit van wijngaarden en tuinen (groentetuinen) werd als teken van voorspoed en vrede beschouwd: „Zij zullen hun verwoeste steden herbouwen ... ze zullen wijngaarden planten ... en ze zullen tuinen aanleggen en de vruchten ervan eten” (Amos 9:14).

Tuinen en boomgaarden waren al met al economisch gezien erg belangrijk. Veelzeggend is in dit verband een passage in Deuteronomium (20:19-20) waar, in reactie op de handelwijze van Assyrische koningen die bij de belegering van steden boomgaarden en dadelpalmen vernietigden (Tadmor 1994, 163), het volgende gestipuleerd wordt „Als u een stad langdurig moet belegeren, mag u haar boomgaarden niet vernietigen. Alleen de bomen waarvan u weet dat ze geen vruchten geven, mag u vernietigen of omhakken om ze te gebruiken voor de belegering van de stad waarmee u in oorlog bent.”

Naast nuttige tuinen met groenten en fruitbomen kende men ook idyllische tuinen met bloemen. Het zal niet verbazen dat dit type tuin in een geschrift als Hooglied genoemd wordt.

Hooglied 6:2, „Mijn lief is naar zijn tuin gegaan, naar zijn balsemtuin beneden. Daar wil hij weiden, daar wil hij lelies plukken.” Dit is de tuin als plaats van geliefden. Ook op andere plaatsen fungeert de tuin als een beeld in de taal van de liefde, bijv. in Hooglied 4:12-14:

Zusje, bruid, een besloten hof, een gesloten tuin:
een boomgaard vol granaatappels, met een overvloed aan vruchten,
hennabloemen, nardusplanten, nardus en saffraan, kalmoes en kaneel,
wierookbomen, allerlei soorten, mirre, aloë, balsems, allerfijnst.

De tekst vervolgt met een oproep aan ‘haar lief’ dat hij in haar hof moet komen om daar de zoete vruchten te proeven (vers 16). Beeldspraak of niet, het verband tussen tuinen en minnekozen is van alle tijden (voor het oude Babylonië, zie Haas 1999).

Over liefde en minnekozen gesproken: In het verhaal over Susanna, ooit toegevoegd aan het boek Daniël, speelt een tuin een cruciale rol. Susanna,

Afb. 1: *Susanna in Bad* (Il Tintoretto)

„een bijzonder mooie vrouw” met „ontzag voor God”, is gehuwd met een zekere Jojakim; beiden wonen in Babylon. Jojakim, een vermogend man, heeft een tuin naast zijn huis, een plek waar in de morgen de Joden (volksoudsten, rechters) vergaderen, „want hij genoot het meeste aanzien van iedereen”. Susanna die gewoon is in de middag in de tuin te wandelen, wordt op een zeker moment door twee oudsten van overspel beticht, zij het geheel ten onrechte. Het is Daniël (de man van het gelijknamige bijbelboek) die hen ontmaskert: hij laat de beide oudsten uit elkaar zetten en vraagt ieder van hen onder welke boom zij Susanne samen met een jongeman zouden hebben gezien. Volgens de een onder een mastiekboom; volgens de ander onder een eik. Zo vallen zij door de mand.

De tuin in dit verhaal is er een met bomen, muren en een poort. Het is een plaats waar men kon vergaderen, in de schaduw van de bomen, en waar men ook voor zijn plezier kon rondwandelen. Anders dan de groentetuin gaat het hier, evenals in het geval van een tuin met geurige bloemen, om een plaats waar men voor zijn of haar plezier vertoeft, een lustoord.

Tuin van de koning

Bij een paleis hoorde een tuin, een paleistuin. Het bovengenoemde verhaal over Nabot en Achab biedt hiervan een illustratie, waarbij het zoals we hebben gezien om een groentetuin gaat. Een boeiende beschrijving van

een zelfde type tuin — een tuin met groente en vruchten — is te vinden bij Homerus, in boek 7 van de Odyssee: bij het paleis van Alkinoös, de koning der Faiaken, was een prachtige tuin met bomen, wijnranken en groente gelegen:

Naast de voorhof, dicht bij de poorten, lag een boomgaard
 vier bunders groot met een haag eromheen, daarbinnen stonden
 hoge bomen zwaar van de vruchten: granaatappels, peren,
 glanzende appels, olijven in overvloed, zoete vijgen.
 [...] De wijngaard had druiven in soorten,
 en een veld in de zon om een deel van die druiven te drogen.
 [...] Langa de buitenste rand van de wijngaard waren nette
 bedjes met groenten, diverse soorten het hele jaar door. (Dros 1992, 116)

Helaas weten we bijzonder weinig over een eventuele paleistuin in het oude, voorexilische Jeruzalem. Op slechts twee of drie plaatsen in het boek Koningen vinden we een verwijzing naar een koninklijke tuin in deze stad. Volgens 2 Koningen 21:18 werd koning Manasse (zevende eeuw v.C.) begraven „in de tuin van zijn paleis”, ook „de tuin van Uzza” geheten. Evenzo werd, aldus vers 26 van hetzelfde hoofdstuk, Amon begraven „in de tuin van Uzza”. Het begraven van iemand, in dit geval een koning, in een tuin weerspiegelt een gebruik dat ook van andere plaatsen in de oude wereld bekend is. Verder komt in 2 Koningen 25:4 de uitdrukking „de tuin van de koning” voor. Toen bleek dat de stad in handen van het Babylonische leger zou vallen, wisten de koning (Sedekia) en zijn soldaten te ontsnappen door een poort „tussen de beide stadsmuren”, „die uitkwam op de tuin van de koning”. Ook later, na de ballingschap, lijkt deze tuin nog bekend te zijn, aangenomen dat de tekst van Nehemia 3:15 op dezelfde locatie zinspeelt: bij de herbouw van de muur wordt van een zekere Sallum gezegd dat hij de Bronpoort opbouwt en tevens de muur repareert „die van het waterbekken van het kanaal bij/naar de paleistuin loopt tot aan de trappen die leiden naar de Davidsburch”. Over omvang, inrichting en aard van deze tuin valt niets te zeggen. De zojuist geciteerde tekst van Nehemia 3:15 zou erop kunnen wijzen dat deze tuin in de buurt van de waterbekken, vermoedelijk de Siloamvijver, gelegen was. In dit verband verdient te worden vermeld dat recentelijk D. Ussishkin (1995) en in zijn spoor S. Dalley (2004) de interessante these naar voren hebben gebracht dat de tunnel die Hizkia heeft laten uithouwen in Jeruzalem niet bedoeld zou zijn geweest om de watervoorziening tijdens een belegering veilig te stellen, maar veel eerder nodig was voor de bevoeiing van ‘de tuin van de koning’. Hizkia zou daartoe geïnspireerd zijn door de indrukwekkende waterwerken van de Assyrische koning Sanherib (zie elders in dit nummer).

Assyrische koningen, alsook de latere Perzische heersers, beroemden zich erop grootse tuinen en parken te hebben aangelegd, tuinen die niet uitsluitend nuttig (groente) waren, zoals dit het geval was met paleistuinen in vroeger tijden, maar veeleer bedoeld waren als een oord van vreugde en ontspanning (Novák 1999, 334). Een specimen van deze stemming is te vinden in de volgende passage uit het boek Prediker (2:4-8):

Ook heb ik grootse dingen ondernomen:

Ik heb voor mijzelf paleizen gebouwd en wijngaarden geplant.

Ik heb tuinen en parken aangelegd en daarin een keur van vruchtbomen geplant.

Ik heb waterbekkens gegraven om een bos met jonge bomen te bevoelien.

[...]

Ik bezat talrijke runderen, schapen en geiten, meer dan iedereen die voor mij in Jeruzalem heeft geregeerd.

Ik heb goud en zilver opgestapeld en in de rijkdom gedeeld van koningen en landen.

Ik heb zangers en zangeressen aangesteld en het genot geproefd van vele, vele vrouwen.

Aldus de ik-figuur, koning Salomo. Er is sprake van 'tuinen en parken' (vers 5), tuinen in de zin van parken met een keur van vruchtbomen. 'Park' is hier een weergave van het Hebreeuwse *pardes* dat teruggaat op het Perzische *pairidaeza* dat in het Grieks is overgenomen als *paradeisos*. Het boek Prediker is een geschrift uit de derde eeuw v.C. De geciteerde passage doet denken aan de grootse tuinen, parken, waarmee de heersers van het Perzische rijk beroemd zijn geworden. Dit waren monumentale, geometrische parken bij een paleis, scheppingen van de grote koningen; omsloten parken, met vele bomen en bronnen.

De ik-figuur in Prediker — Salomo — wordt geïntroduceerd als iemand die zich graag meet met de groten der aarde. Toch zijn ons uit Palestina geen grootse tuinen of parken bekend in de Perzische tijd. Wel weten we dat de Hasmonese vorsten (150-50 v.C.) hun paleizen bij Jericho voorzien hadden van tuinen, met balsembomen en palmbomen. En Herodes de Grote (37-4 v.C.) had een fraaie, Romeins aandoende tuin bij zijn paleis in Jeruzalem (met zuilen, hofjes, bomen en paden, waar men heerlijk kon wandelen; en met vijvers met bronzen beeldjes en vele hokjes voor tamme duiven; zie Josephus Flavius, *Joodse Oorlog* 5, 180-181).

Uit de boven aangehaalde tekst uit Prediker blijkt dat de aanleg van tuinen en parken tot de 'grootse dingen' gerekend werden. Het verhoogde de status van een koning en liet iets zien van zijn macht en glorie. De koninklijke tuin was een park, een 'paradijs', een plaats van het goede leven, van vreugde en vrede, waar het aangenaam toeven was in de schaduw van de

bomen zoals de majestueuze platanen die bijzonder geliefd waren bij de Perzische koningen.

Tuin van God en de tuin van Eden

(a) De tuin van God

Op enkele plaatsen komt de uitdrukking „de tuin van God” of „de tuin van de Heer” voor. Ezechiël 28 bevat een passage over de koning van Tyrus; in vers 12 heet het: „Eens was jij een toonbeeld van perfectie, vervuld van wijsheid en volmaakt van schoonheid. Je leefde in Eden, in de tuin van God.” In hoofdstuk 31 wordt over de farao, de koning van Egypte, gezegd: „Zelfs in de tuin van God was er geen ceder als hij, geen cipres met zulke takken, geen plataan met zulke twijgen [...] alle bomen van Eden benijdden hem, alle bomen in de tuin van God” (vers 8-9). De uitdrukking „de tuin van God” heeft een wisselende inhoud en functie in deze passages: terwijl in Ezechiël 28 de heilige berg van God als een tuin met edelstenen (“vurige stenen”) wordt voorgesteld (en kennelijk een ander type tuin vooronderstelt),² wordt de tuin in Ezechiël 31 uitgetekend als een park met prachtige en sterke bomen.

In een tweetal andere teksten wordt de uitdrukking „de tuin van de Heer” gebezigd. Volgens Jesaja 51:3 zal Sion, Jeruzalem, op grootse wijze worden hersteld; de plaats zal worden als een paradijs op aarde:

De Heer troost Sion, hij biedt troost aan haar ruïnes.
Hij maakt haar woestenij aan Eden gelijk,
haar wildernis wordt als de tuin van de Heer.
Het zal een oord zijn van vreugde en gejuich,
waar muziek en lofzang klinken.

Hier ligt de nadruk op de noties van vreugde en gejuich.³ De aanduiding „de tuin van de Heer” is ook te vinden in Genesis 13:10: „Lot liet zijn blik rondgaan en zag hoe rijk aan water de hele Jordaanvallei was [...] de vallei was tot aan Soar toe even waterrijk als de tuin van de Heer en als Egypte.” Duidelijk is dat hier de nadruk ligt op de tuin als een vruchtbare, want rijkelijk bevoeide locatie, vergelijkbaar met de strook land langs de Nijl in Egypte.

² Men vergelijk de „tuin der goden”, een tuin met edelstenen, in het Gilgames Epos, tablet XI, 171-196.

³ Men vergelijk de uitdrukking „tuin van gejuich” in Assyrische teksten (Novák, 334), als typering van een lustoord van Assurnasirpal II.

Afb 2: Adam en Eva in het Paradijs (Lucas Cranach de Oude)

(b) De tuin van Eden

Terwijl, met uitzondering van Genesis 13:10, in de bovengenoemde teksten „de tuin van God/de Heer” ook met de term *Eden* wordt aangeduid, zijn er enkele andere plaatsen waar de uitdrukking „de tuin van Eden” voorkomt: Ezechiël 36:35 — „Dit land hier, dat een woestenij was, is nu als een tuin van Eden”; en Joël 2:3 — „als de tuin van Eden ligt het land voor hen (nl. de sprinkhanen), achter hen blijft een kale woestijn”.

Anders dan in Ezechiël 28 en Jesaja 51 waar het beeld van de tuin/Eden wordt toegepast op de heilige berg dan wel op de stad Jeruzalem, valt op dat in deze beide teksten het land van Israël of Juda met ‘de tuin van Eden’ vergeleken wordt. Al deze teksten hebben gemeen dat de tuin van God of de tuin van Eden ter vergelijking wordt aangewend. Er is evenwel een verhaal waar deze tuin zelf centraal staat: het verhaal van de tuin, het paradijs, in Genesis 2-3.

Genesis 2:8-15 biedt de volgende beschrijving van de tuin van Eden:

God, de Heer, legde in het oosten, in Eden, een tuin aan en daarin plaatste hij de mens die hij had gemaakt. Hij liet uit de aarde allerlei bomen opschieten die er aanlokkelijk uitzagen, met heerlijke vruchten. In het midden van de tuin stonden de boom van het leven en de boom van de kennis van goed en kwaad.

Er ontspringt in Eden een rivier die de tuin bevoeit. Vandaar vertakt ze zich in vier grote stromen. Een daarvan is de Pison; die stroomt om heel Chawila heen, het land waar goud gevonden wordt. (Het goud van dat land is uitstekend, en er is daar ook balsemhars en onyx.) De tweede rivier heet Gichon; die stroomt om heel Kush heen. De derde rivier heet Tigris; die loopt ten oosten van Assyrië. De vierde ten slotte is de Eufraat.

God, de Heer, nam de mens en plaatste hem in de tuin van Eden, om die bewerken en te onderhouden.

God is hier degene die een tuin aanlegt, een tuin met prachtige bomen, gesierd met heerlijke vruchten, een park gelijk. Het is dan ook passend dat de oudste vertaling van deze tekst (de Septuaginta, eerste helft derde eeuw v.C.) het woord voor 'tuin' met het Griekse *paradeisos* weergeeft, 'park'. De tuin wordt gesitueerd in het oosten vanuit Palestina gezien. Dit wijst in de richting van Mesopotamië (vgl. ook de vermelding van Eufraat en Tigris).⁴

De tuin uit Genesis 2-3 doet denken aan parken aangelegd door Assyrische koningen. Zo liet Sargon II een park aanleggen bij Dur Sharruken, zijn nieuwe hoofdstad. Dit park wordt in de Stierinscriptie omschreven als „een nauwkeurige imitatie van het Amanusgebergte, met daarin alle aromatische bomen van het land Hatti en alle soorten vruchtbomen van het gebergte”. In de correspondentie van die tijd treft men brieven aan over het verzamelen van jonge boompjes van grote aantallen appelbomen, amandelenbomen, kweebomen, en pruimebomen voor het nieuwe park, als ook over de aanvoer van jonge boompjes van ceders en cipressen.

Naast de vele bomen vormt de aanwezigheid van wilde dieren een interessante overeenkomst tussen Assyrische parken en het park in Genesis 2-3 (zij worden in de tuin geschapen [2:19]). Parken moesten worden voorzien van water. Assyrische koningen, zoals Assurbanipal (Nimrud), en Sanherib (Nineve), bedachten ingenieuze constructies voor dit doel. In Genesis 2 lezen we over een rivier die ontspringt in Eden en de tuin bevoeit. Een bijzonderheid is verder dat God in zijn tuin wandelt, „in de koelte van de avondwind” (Genesis 3:8). Evenals de parken in Assyrië is de tuin uit Genesis 2-3 bedoeld als een plek van vreugde en ontspanning.

⁴ De wereld van Mesopotamië is ook kenmerkend voor andere verhalen in Genesis 1-11: het verhaal van de vloed in Genesis 6-8 (ontleend aan Mesopotamië), en het verhaal over de toren van Babel in Genesis 11.

Maar hoe staat het met de benaming Eden als onderdeel van de uitdrukking „tuin van Eden”? Gewoonlijk neemt men aan dat ‘Eden’ (het woord betekent „gelukzaligheid”) de naam van de tuin is, maar dit is een misvatting (Van der Kooij 2010). Eden is de locatie waar de tuin werd aangelegd: „een tuin *in* Eden”. We hebben hier te maken met een locatie in een mythisch verhaal en dat roept de vraag op of Eden naar een bepaalde plek verwijst. Vaak wordt aangenomen dat het als mythisch gegeven niet nader te lokaliseren is, maar in het oude Nabije Oosten sluiten mythisch karakter en concrete werkelijkheid elkaar niet per definitie uit.

Veelzeggend is de volgende bijzonderheid in Genesis 2. God „neemt” de mens en „zet hem” in de tuin in Eden, aldus de verzen 8 en 15 van dit hoofdstuk. Het verhaal bevat hier een motief dat mijns inziens ontleend is aan literatuur van Mesopotamië. In het beroemde Epos van Gilgames lezen we in tablet XI (regels 198-205) het volgende:

Ellil besteed toen de boot,
greep mijn handen en deed mij ook instijgen.
Hij deed mijn vrouw instijgen en naast mij neerknielen.
Hij raakte onze hoofden aan, kwam tussen ons staan, en zegende ons:
“Tot nu toe was Ut-napistim sterfelijk,
maar nu zullen hij en zijn vrouw worden als wij goden.
Ut-napistim zal echter ver weg wonen, aan de monding der rivieren!”
Zij namen mij en deden mij ver weg wonen,
aan de monding der rivieren. (Vanstiphout 2002, 144-45)

Gilgames is op zijn zoektocht naar het onsterfelijke leven bij Utnapistim, de held van het Babylonische zondvloedverhaal, terechtgekomen. Deze vertelt hem het verhaal van de vloed en van het feit dat de god Enlil hem en zijn vrouw de onsterfelijkheid hadden gegeven (“worden als goden”). Bij die gelegenheid, aldus het relaas van Utnapistim, „namen” de goden mij en „deden mij ver weg wonen, aan de monding der rivieren”. De plaats waar Utnapistim en zijn vrouw wonen is een eiland ver weg, naar toenmalige voorstelling ver buiten de bewoonde wereld, aan de overzijde van de zee die de ronde aarde omringt.

In een andere versie van het zondvloedverhaal uit het oude Mesopotamië lezen we over de held, in dit geval Ziusudra geheten, het volgende: „Zij (de goden) deden hem wonen in een land aan de andere kant van de zee, in het oosten, in Dilmun”.

Deze teksten werpen licht op de voorstelling in Genesis 2:8, 15. Eden is een locatie waar een gewone sterveling niet zelf kan komen, tenzij God hem „neemt” en daar laat wonen. Het is, aldus de tekst van Gilgames, een oord waar ook de monding van de rivieren gelokaliseerd wordt. Dit lijkt

veel op Genesis 2:10 waar gezegd wordt dat er in Eden een rivier ontspringt die zich vervolgens vertakt in vier grote stromen.

Samenvattend kan gezegd worden dat „de tuin in Eden” in Genesis 2-3 een koninklijk park is, aangelegd op een ongewone locatie, op een plaats buiten de gewone mensenwereld. In het Epos van Gilgames en de Sumerische versie van het zondvloedverhaal is het een locatie waar Utnapistim resp. Ziusudra leven als goden, d.w.z. als onsterfelijken. Dit gegeven komt overeen met de aanwezigheid van „de boom van het leven”, de boom van het eeuwige, onsterfelijke leven, in Genesis 2-3: de onsterfelijkheid is eveneens een belangrijk motief in dit verhaal.

De Sumerische versie van het zondvloedverhaal spreekt van een land aan de andere kant van de zee, Dilmun geheten. De beschrijving in Gilgames verwijst waarschijnlijk naar dezelfde locatie (George 2003, 519-20). Dit eiland kennen we ook uit historische teksten en komt overeen met het huidige Bahrein. Hebben de schrijvers in Jeruzalem met betrekking tot Eden ook een specifieke locatie in gedachten gehad? Dit is moeilijk te zeggen. De vier stromen uit Genesis 2 lijken in de richting van een locatie in het noorden van de Perzische Golf te wijzen. Er is namelijk veel voor te zeggen dat de vier rivieren uit Genesis 2 overeenkomen met de Ulay (nu: Karcheh), de Uqnu (nu: Karun), de Tigris en de Eufraat, rivieren die alle, vanuit het oosten dan wel vanuit het noorden, in deze Golf stromen (Dietrich 2001). Hoe dit zij, de locatie ‘Eden’ wordt in Genesis 2-3 niet als land aan de overzijde van de zee aangeduid. Wel wordt, in overeenstemming met de voorstelling in Mesopotamische teksten, de locatie, de tuin in Eden, als een plaats gepresenteerd die voor mensen onbereikbaar is. Dit wordt niet alleen in het begin van het tuinverhaal (het motief van het „nemen” en „plaatsen”), maar ook in het slot van Genesis 3 duidelijk gemaakt: de weg naar de boom van het leven (onsterfelijkheid) is afgesloten.

De tuin als oord der zaligen

In dit laatste onderdeel sta ik kort stil bij een voorstelling met betrekking tot de tuin van Eden die ons bekend is uit enkele vroeg-joodse geschriften: de tuin als oord der zaligen, dat wil zeggen, als plaats waar de rechtvaardigen vertoeven na hun dood.

De Henoch Apocalypse (1 Henoch) is een verzameling geschriften waarin Henoch als bemiddelaar van hemelse openbaringen, van geheimenissen over goed en kwaad (onder meer over de gevallen engelen), over de

kosmos, en over het verloop, en vooral de afloop, van de geschiedenis optreedt. In een van de oudste onderdelen, het *Boek der Wachters* genaamd (1 Henoch 1-36; derde eeuw v.C.), wordt onthuld hoe Henoch op een van zijn kosmische reizen naar het oosten trekt (32:2-6): reizend over alle toppen van de bergen, ver naar het oosten van de aarde, steekt hij de Eritreïsche zee (de Rode Zee) over en komt, na nog een heel lange reis te hebben afgelegd, uiteindelijk bij „de tuin (Aramese versie: *pardes*) van de gerechtigheid”. Hij ziet daar vele en grote bomen die heerlijk geuren, waaronder de boom van de grote wijsheid. Dit is het paradijs, aldus 32:6. De tuin, het paradijs, wordt hier gesitueerd ver weg in het oosten en aan de overzijde van de zee, hier de Eritreïsche zee genaamd.

In een ander en jonger deel van de Henoch Apocalyps, het *Boek van de Gelijkenissen* (1 Henoch 37-71; begin van onze jaartelling), komt deze tuin opnieuw ter sprake. Zij wordt hier omschreven als de tuin waar de uitverkorenen en de rechtvaardigen wonen (60:8). Vergelijkbare uitdrukkingen komen voor in 60:23 (“de tuin van de rechtvaardigen”) en in 61:12 (“de tuin van het leven”). Interessant detail is dat hier ook verhaald wordt dat Henoch zelf ooit naar deze plaats gebracht was, een traditie die ook bekend is uit het geschrift Jubileeën (rond 150 v.C.; volgens Jubileeën 4:23 werd Henoch naar „de tuin van Eden” gebracht). De figuur van Henoch gaat terug op Genesis 5:21-24. Over hem wordt verteld dat hij 365 jaar leefde, dat hij een bijzondere relatie met God had en dat zijn leven een einde nam doordat God hem „wegnam”. De vraag is waarheen werd hij „genomen”. Volgens Henoch 60 als ook Jubileeën (4:23) ging hij niet ten hemel, maar werd hij gebracht naar de tuin van Eden.⁵

De tuin (van Eden) als plaats van de rechtvaardigen doet denken aan Griekse voorstellingen zoals die te vinden zijn bij Homerus en Hesiodus. In boek 4 van de Odyssee wordt deze plaats aangeduid als „de Elysische velden aan het eind van de aarde”. De betreffende passage (4:561-69) luidt:

En nu jij, beschermeling van Zeus, Menelaos,
 Jij zult niet sterven in het paardenvoedende Argos,
 zo is het niet beschikt, de onsterfelijken brengen je later
 naar de Elysische velden aan het eind van de aarde,
 waar Radamanthys woont — de blonde Radamanthys —
 en waar het leven heel vredig verloopt voor stervelingen.
 Want er is daar geen sneeuw, geen stormwind en geen regen,
 maar er waait altijd een westenwind, een heldere, frisse
 wind vanaf de Okeanos, heerlijk koel voor de mensen.
 Jij bent immers Helena's man, de schoonzoon van Zeus zelf. (Dros, 74)

⁵ In het Genesis Apocryphon (2:23) lezen we dat Henoch in Parvaim woonde.

En bij Hesiodus, *Werken en Dagen*, lezen we het volgende (207-214):

Maar Zeus, de zoon van Kronos, schonk aan enkelen
 een woonplaats en bezit op afstand van de mensen:
 hij deed hen wonen aan de grenzen van de aarde.
 Van zorgen vrij bewonen zij de eilanden
 van de gezegenden, nabij Okeanos
 met diepe kolken, rijke helden, want de aarde,
 die graan geeft aan de mens, doet driemaal 's jaars een oogst
 zo zoet als honing overvloedig voor hen rijpen. (Kassies 2002, 91)

Hesiodus spreekt van „de eilanden van de gezegenden, nabij Okeanos”. Terwijl het gegeven van de tuin (van Eden) in de vroeg-joodse teksten op Genesis 2-3 teruggaat, is het wwaarschijnlijk dat de voorstelling van deze plaats als het oord van de zaligen aan de Griekse cultuur is ontleend. Overigens hebben de Grieken deze voorstelling van zaken op hun beurt aan het oude Mesopotamië te danken (West 1997).

Het is in dit verband interessant om, tot slot, op een passage bij Josephus Flavius (eerste eeuw) te wijzen. In zijn *Joodse Oorlog* 2, 155-156, beweert hij dat de Essenen, in overeenstemming met de Grieken, van mening zijn dat de goede zielen een leven aan de andere zijde van de oceaan beschikt is, een plaats waar geen regen, sneeuw en hitte is en waar een heerlijk koele zeewind (cf. Homerus!) staat. De slechte zielen daarentegen gaan naar een sombere kerker.⁶

Slotopmerkingen

Onze bronnen — de literatuur van Oud-Israël, het Oude Testament en vroeg-joodse geschriften — zijn bescheiden in hun informatie over tuinen en parken. Niettemin laten ze ons iets zien van de achterliggende werkelijkheid — van moestuin tot park — en maken ze duidelijk welke ideeën en symboliek aan de voorstelling van de tuin verbonden is. Afgezien van de dingen van alle dag, zoals een groentetuin (samen met wijngaarden en boomgaarden) is de tuin meer in het bijzonder de plaats van vreugde en vrede, en ook van de liefde en de erotiek (Hooglied).

Koninklijke tuinen in de zin van parken vormen een eigen categorie; helaas weten we bijzonder weinig over deze tuinen waar het Palestina betreft.

⁶ Het paradijs aan de overzijde van de zee heeft als voorstelling doorgewerkt tot in de Middeleeuwen zoals blijkt uit de Mythe van Sinte Brandaan.

De tuin van en in Eden is wel de meest bekende tuin uit de oudtestamentische traditie, maar is tevens ook de meest bijzondere en ongewone: een park op een locatie ver van onze dagelijkse werkelijkheid. In vroeg-joodse bronnen duikt deze tuin op als de plaats waar de rechtvaardigen en zaligen na hun dood zullen vertoeven — een voorstelling die nauwe verwantschap vertoont met mythische ideeën zoals verwoord door Homerus en Hesiodus.

Literatuur

- Dalley, S. 2004, Recent Evidence from Assyrian Sources for Judaeon History from Uzziah to Manasseh, *JSOT* 28, 387-401
- Dietrich, M. 2001, Das biblische Paradies und der babylonische Tempelgarten. Überlegungen zur Lage des Gartens Eden, in: B. Janowski und B. Ego (eds.), *Das biblische Weltbild und seine altorientalische Kontexte*, Tübingen, 281-323
- Dros, I. 1992, *Homerus Odysseia. De reizen van Odysseus*, Amsterdam.
- Giebel, M. 2011, *Rosen und Reben. Gärten in der Antike*, Darmstadt.
- Gleason, K.L. 1997, Gardens, in: *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*. Vol. 2, New York/Oxford, 382-386 ("Gardens in Preclassical Times"; „Gardens of the Hellenistic and Roman Periods”).
- George, A.R. 2003, *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*. Vol. 2, Oxford.
- Haas, V. 1999, *Babylonischer Liebesgarten, Erotik und Sexualität im Alten Orient*, München.
- Kassies, W. 2002, *Hesiodos. De geboorte van de goden, Werken en dagen & De wedstrijd tussen Homeros en Hesiodos*, Amsterdam.
- Novák, M. 1999, *Herrschaftsform und Stadtbaukunst*, Saarbrücken.
- Stordalen, T. T., 2000, *Echoes of Eden. Genesis 2-3 and Symbolism of the Eden Garden in Biblical Hebrew Literature*, Leuven.
- Tadmor, H. 1994, *The Inscriptions of Tiglath-pileser III, King of Assyria. Critical Edition, with Introductions, Translations and Commentary*, Jerusalem.
- Ussishkin, D. 1995, The Water Systems of Jerusalem during Hezekiah's Reign, in: M. Weippert and S. Timm (eds.), *Meilenstein: Festgabe für H. Donner zum 16. Februar 1995*, Wiesbaden, 289-303.
- Van der Kooij, A. 2010, The Story of Paradise in the Light of Mesopotamian Culture and Literature, in: K. Dell, G. Davies, Y. Von Koh (eds.), *Genesis, Isaiah and Psalms. A Festschrift to honour Professor John Emerton for his eightieth birthday*, Leiden, 3-22.
- Vanstiphout, H. 2002, *Het epos van Gilgames*, Nijmegen (2^e druk).
- West, M. L. 1997, *The East Face of Helicon. West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*, Oxford.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)

De Egyptische lijkstijf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstijfen uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.

27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.)
€11.50 (leden €6.75)

Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de werelds, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.

28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) €29,50 (leden €20,50)

Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.

29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.)
€29,50 (leden €20,50)

Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunst stroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Midden rijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) €32,00 (leden €20,50)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIEVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwgierigheid”. De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727) (1997, 201 p., 54 ill.) €22,50 (leden €14,75)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Bagdad en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een

33. R.J. DEMARÉE en K.R. VEENHOF (eds.), *Zij Schreven Geschiedenis Historische Documenten uit het Oude Nabije Oosten*. (X + 480 p., 30 illustraties en 8 kaarten) €27,00 (leden €20,00)

43 bijdragen gewijd aan historisch gezien belangrijke tekst(groep)en, uit de schriftelijke nalatenschap van het gehele Oude Nabije Oosten, uit de periode tussen 2500 en 100 v. Chr. Geannoteerde vertalingen van officiële inscripties, brieven, oorkonden, autobiografieën, epen, legenden, historiografische teksten, astronomische dagboeken en profetische teksten. Alle vertalingen gaan vergezeld van een inhoudelijk commentaar en een literatuuropgave.

34. J.H. INSINGER, *In het Land der Nijlcataracten*; *Bewerking en toelichting*: Dr. Maarten J. Raven (VIII + 195 p., 53 ill., 2 kaarten en registers) €32,00 (leden €24,50)

Jan Herman Insinger (1854-1918) woonde en werkte bijna veertig jaar in Egypte. Relatief onbekend gebleven, verdient hij toch grotere bekendheid. Als fervent reiziger, fotograaf en kunsthandelaar kende hij Egypte als geen ander. Eén van zijn reisverslagen is bewaard gebleven: het journaal van een reis door het Sudanese deel van Nubië in 1883. Slechts vergezeld door enkele inheemse gidsen en kameeldrijvers maakte Insinger deze reis alleen. Zijn ooggetuigeverslag bevat naast boeiende informatie over land en volk, geologie en waterstaat, flora en fauna, ook aantekeningen over de geheimzinnige monumenten van de diverse Nubische culturen.

35. R. VAN WALSEM, *Iconography of Old Kingdom Elite Tombs. Analysis & Interpretation, Theoretical and Methodological Aspects*. (XI, 130 pp., 17 ill.) €25,00 (leden €19,50)

De zeer rijke en gevarieerde decoratiethematiek in de elitegraven van het Memphitisch gebied ten tijde van het Oude Rijk in Egypte beslaat terecht een prominente plaats in vele boeken over (materiële cultuur en kunst in) het Oude Egypte. De interpretatie van de iconografische boodschap(en) hiervan door de egyptologie blijkt echter veel problematischer dan op het eerste gezicht vermoed zou worden. Na een inleidend hoofdstuk over materiële cultuur en kunst worden de complexiteit, de wetenschapsfilosofische aspecten rond de benodigde analytische methode en theorie en het pluralistische fundament die inherent zijn aan een wetenschappelijk verantwoorde interpretatie van deze cultuuruitingen systematisch behandeld.

36. D. BURGERSDIJK en W. WAAL (eds.), *Constantinopel. Een mozaïek van de Byzantijnse metropool* (2011, 261 p., 43 ill., 6 kaarten). €29,50 (leden €24,50)

Deze bundel biedt een overzicht van de rijke en veelzijdige cultuur van de stad Constantinopel, vanaf haar stichting tot de komst van de Ottomanen. De hoofdstad van het Byzantijnse rijk heeft in kunsthistorisch, religieus en letterkundig opzicht een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de Europese cultuur. Omdat de sporen hiervan in het straatbeeld nog zichtbaar zijn, is de stad zelf als uitgangspunt genomen. Vele bijdragen in de bundel handelen over het landschap, het stratenplan, de gebouwen, kerken en mozaïeken die herinneren aan de antieke en middeleeuwse cultuur in de stad van Constantijn. Daarbij komt ook de receptie van de oude stad in de Ottomaanse tijd, in 1453 begonnen met de inname van de stad door Mehmed de Veroveraar, ruimschoots aan bod. Door de chronologische opzet laat de bundel zich lezen als een geschiedenis van de stad en haar rijk.

- SEOL 4 *Handel in het Oude Nabije Oosten*. (128 pag.) €23,00 (leden €14,00)

Handel kan worden gedefinieerd als het uitruilen van goederen of diensten tussen twee partijen, met het doel een gemis weg te nemen of te voldoen aan een behoefte.

Omdat handel ingrijpt in zoveel aspecten van de maatschappij, en we de maatschappijen willen doorgronden, is het noodzakelijk ons ook een beeld te vormen van hoe handelfunctioneerde in het Oude Nabije Oosten. Dit deel SEOL bevat vijf bijdragen waarin specialisten op de verschillende vakgebieden inzicht verschaffen over het reilen en zeilen van de handel als belangrijk aspect van de economie in het Nabije Oosten, Egypte, het Hettitische Rijk en oud Israel/Palestina en Transjordanë.